

Lengyel András

Előzetes modernség-jegyzetek

A magyar modernitás gondolkodástörténete
(1890 – 1949)

Egy korszak történetében a gondolkodástörténet csak egy vékony szál. A történelem nem azonos a gondolkodástörténettel, annál sokkal gazdagabb, rétegzettebb: komplexebb. De e vékony szál különösen fontos, mert minden, ami az embert mozgatja, a fejen megy keresztül. A gondolkodás képezi le mindazt, ami addig történt, s a gondolkodás az, ami ezeket mint tapasztalatokat földolgozza, megfogalmazza a vágyakat, célokat, kialakítja az elérésükhöz szükséges eszközöket, s – egyáltalán nem utolsósorban – megvalósításukra tör. A gondolkodás történetét persze nagyon különböző nézőpontokból nagyon különböző módokon lehet tematizálni, s ezek a résztörténetek, miközben szétválnak és önállóulnak, elvesztik összetartozásuk tudatát is. A mindenféle jelzős történet, amelyet egy-egy kutatási projekt hoz létre s különít el, például a nevelés-, az irodalom-, a filozófiatörténet, vagy éppen a politikai gondolkodás története, széthasogatja a világot, s megfogható (vagy csak megfoghatónak vélt) izolált – tehát eleve meghamisított, értelmetlenített – értelmezéseket hoz létre. Ezek az így létrejövő valóságrepresentációk persze maguk is a valóságkonstrukciók generálói, belejátszanak a folyamatba. Valójában azonban, tetszik vagy sem, csakis egységes folyamattal lehet számolni – még akkor is, ha ez az egységes folyamat az értelmezés számára túlzottan összetettnek és bonyolultnak látszik is. Nincs mese, a folyamatot egységében kell fölfognunk, ha érteni, pláne, ha megérteni akarjuk. A szétdarabolás (a szaktudományos tematizáció) csak ideiglenes, mondhatnánk, műhelytechnikai megoldás lehet, az egymástól elszakított részeket újra egységben kell látni.

Külön probléma a modernitás kérdése, amely a gondolkodástörténetnek csak egyik – lehet, hogy nem is a legfontosabb, bár kétségkívül legaktuálisabb – szakasza.

A modernitás kritériumai. A modernség a kibontakozó kapitalizmus mentális reprezentációja s egyben szabályzórendszere. Leképez és előír. Kérdés, használható-e az önállósított modernség, modernitás-terminus, vagy ez csupán a kapitalizmus terminológiai fedőelnevezéseként, lényegének elrejtéseként szolgál? Bizonyos, kapitalizmustól elszakított s „önállósított” terminusként nincs létjogosultsága – az ilyen, ma nagyon gyakori használat tarthatatlan. De kapitalizmus és modernitás megkülönböztetése, ha összetartozásuk tényét nem tévesztjük szem elől, jogosult. A modernitás (modernség) a kapitalizmusnak egyik valóságos vetülete. Olyan mentális vetület, amely a gyakorlati életnek is közvetlen alakítója, nem pusztán „képmás”, hanem vezérlő elv, előíró gyakorlat. De ez a kétféle funkció elvileg sem választható szét, kölcsönösen függenek egymástól s kölcsönösen jelen vannak a másikban.

Kérdés, hogyan jön létre a modernitás? Lehet-e például modernizálni a (még) nem modernt, vagy a modernség csakis szervesen kibontakozó, mondhatnánk, organikus folyamat lehet? A kérdés látszólag fölösleges, hiszen a modernitás organikus megszületésére is, a nem modern modernizálására is van példa. De ha ezt elismerjük is, fölmerül a

kérdés, e kétféle modernitás jellege és természete azonos-e? S a szándékoltan modernizált fölveheti-e a versenyt az „eredendően” modernnel? Vagy elegendő, ha – pragmatikusan – a modernség változatokban élésével számolunk, s ez a variabilitás már nem is szorul külön értelmezésre? Így természetes? A másodlagos, szándékolt modernizáció eredményként megszületett modernségvariáció azonban nemcsak időben későbbi, mint mintája, de „tökéletessége” sem teljes, és hatékonysága is rosszabb, vagy legalábbis más, mint amazé. Ez pedig további kérdéseket vet föl. El kell gondolkodni azon, vajon a modernitás mint modernizációs minta nem az érdekérvényesítés idealizált s elrejtett formája-e, amely legitimitását mintaszerűségéből meríti, de nem szolgál rá? A minta ugyanis a maga zárt egész voltában gyakorlatilag követhetetlen és reprodukálhatatlan, csak egy másodlagos származék hozható létre, amely automatikusan alárendelődik a mintának?

A modernség a kapitalizmus leképeződése, s magában rejtje a modernséghez/hagyományhoz való nagyon komplikált viszonyt. A modernség a hagyományhoz viszonyítva igazolásra szorul, nem evidens, de a hagyományos sem képes csupán elutasításra berendezkedni. A modernitás (valójában a kapitalizmus) dinamikája azonban nagyon erős, s amint a tőkeviszony a modernitás alakját veszi föl, olyan igazolásra tesz szert, amely már fölénybe kerül a „szegényes” hagyományossal. Önmagát ugyanis civilizatorikus vívmányok sorozatává alakítja, s mint az élet gazdagítóját jeleníti meg.

A modernség nem csak (sőt elsősorban nem) irodalmi s művészeti reláció, átfogja az élet egészét, s a korábbiakhoz képest minden területen egy új viszonyulási módot jelent. Kifejeződik benne egy nagy, az élet egészét átfogó átalakulás, de ez a kifejeződés egyben regulatív normává is válik. Szabályoz, megkülönbözteti a modernt s a nem modernt, s utóbbit mindjárt nem kívánatossá is minősíti. Irodalomban és művészetekben is így van ez, sőt e területeken érzékelhető mindez a legtisztábban, de – például divatként – az élet leghétköznapibb oldalait és vonatkozásait is regulálja. Nem egyszerűen stílusserű fejlemény, még csak nem is mindenre kiterjedő korstílus, a „stílushoz” mérten nagyon erőteljes benne az előíró s legitimáló funkció összefonódása. Az átalakítás, a transzformáció mozzanata. Az, ami nyers tőkeviszonyként nemcsak igazolásra szorulna, de igazolhatatlan is lenne, modernként evidenciává alakul át, s a maga absztrakt általánosságában mint idealitás érvényesül, amelyről időközben már lekopott a gyakorlat szennye. A modernség ebben az értelemben metamorfózis, átlényegülés. A szennyes gyakorlat eszménnyé és normává alakulása.

Önmagában, elvontan egyebek közt ezért sem lehet adekvátan értelmezni.

A modernitás magyarázata a nyers, elsődleges tőkeviszony megértésében rejlik. A tőke „logikája”, építő és romboló dinamikája, legitimációs szükségletei teszik érthetővé, hogy a modernségben mi konstituálódik s mi rejtőzködik el. A modernitás és a működő tőke homológ, strukturálisan azonos, csak mint felület különböznek. A tőke a „gazdasági” áruhájában jelenik meg, a modernitás pedig a kultúráéban, s ez azt a látszatát kelti, hogy különbségeik a fontosak, holott éppen mélystruktúrájuk azonossága az, ami figyelemre méltó. Egy rugóra járnak.

A modernitás konkrét, empirikus tartalma értelemszerűen változik, más a korai modernitásban s más a késeiben. Idővel idealitása egyre jobban lelepleződik. Történetileg a hagyományhoz mérten jelenik meg, s a hagyományt szorítja háttérbe, mert a mindenkori mostani, a „modernus” mindig felülírja a csak tovább élő: szelektál, megerősít, átformal. De a modern ezen túl magával a hagyományszerűséggel, a hagyományozódással is harcban áll, s azt nem modernként elutasítja, miközben a maga irracionális „racionálisát”, a tőke-logikát kényszeríti rá mindenre. A tőke logikája azonban nem egyetemes, hanem parciális, kiterjesztése tehát illegitim és romboló. A modernség mítosza erre az illegitim kiterjesztésre épül, s önmagát univerzálisként igyekszik elfogadtatni. A bomló, de újra s újra szerveződőni igyekvő hagyomány, a maga autoritását védve, mindig szemben áll a terjeszkedni, sőt

egyeduralzkodóvá válni igyekvő modernitással. Racionálisan mindkettő megalapozhatatlan (az ész modern kultusza, a felvilágosodás is), de amíg a hagyomány – lényegéből adódóan – statikus (lassan mozduló) és „stabil”, a modernitás dinamikus és instabil. Inkongruensek.

A modernség katalógusa összeállítható, de nem rögzíthető. Más a centrumkapitalizmus viszonyai közt, s más a perifériákon. Az előbbihez mérten az utóbbiak hiányosak és deformáltak, „torzak”. De egyidejűségük nyilvánvalóvá teszi, hogy nem pusztán valami megkésettségről van szó, amely idővel behozható, hanem eleve egy másféleségről. Leképeződik a centrum-periféria viszony itt is, s a centrum a perifériákból táplálkozik, miközben önmagát is föléli. (Nem véletlen, hogy a posztmodernitás ideológiája, de úgy is mondhatnánk, mítosza a centrumban formálódott ki – ez a zsákutca de facto bevallása, miközben továbbra is a modernség logikáját érvényesíti, önmagát terjesztendő.) A modernitásban zajlik le a tőke önellentmondásainak kulturális feldolgozása.

Történetileg sajátos módon nem a tiszta, kifejelett modernitás az igazán érdekes (ennek sorsa már megpecsételődött), hanem a perifériák modernitása. A „megkésettség”, az „elmaradottság” ugyanis – esetleg, de nem törvényszerűen – előlányé válhat. Megismerésük tehát, legalább elvileg, nemcsak érdekes, de az orientációkeresés szempontjából is aktuális lehet. Itt érdekes lehet hagyomány és modernség aránya, küzdelmük terepe és módja, a „felületi” és részleges modernség valóságos szerepe.

A modernség az élet minden mozzanatában tetten érhető, de ha gyakorlati szempontból le akarjuk írni, célszerű a legjellegzetesebb pontokra koncentrálni, azokra, amelyekben a modernség legjobban szemlélhető.

Az egyik ilyen pont bizonyosan az intézményes (iskolai) nevelődés. A modernségben a nevelődés valójában mindig egyben átnevelődés is, itt zajlik a hagyomány és az (új) norma küzdelme, azaz a viszony intézményes elsajátítása az iskolában történik. S hogy e két tényező viszonya milyen stádiumban rögzül, messzemenően karakterizálja az adott modernség-stádiumot.

Ez a reláció nagymértékben függ az intézményes iskolaszervezettől, amely eleve egy munkamegosztási történet része, meghatározott funkcióra készít elő vagy képez ki, s egy meghatározott látószög bevésése a feladata. Így a világ egységének tudata nem „középről” nézve jön létre, hanem a tőkeviszony kijelölte helyről, s annak a látószögnek megfelelően. Onnan pedig van, ami látszik, sőt hangsúlyosan jelenik meg, s van, ami nem, vagy alig érzékelhető. Az igazi funkció éppen ennek a szelektív érzékelésnek a kialakítása.

Míndez történetileg nagyon jól megfogható. A nyomtatott iskolai értesítőkből nagy anyag található. Így például a tantárgyak felosztása, az oktatott tananyag stb. Az oktatott tananyag szövegei szimptomatikusak a hagyomány és a modernség viszonya szempontjából. (Időben előrehaladva kiderül, hogy maga a készen átvehető hagyomány is már egy – előzetes – modern stádium tükré, s a viszonyban a modernség belső, strukturális törésvonalai is megmutatkoznak.)

Az iskola azonban nem az egyetlen intézmény, amely az egyéneket, s így közvetve az egész modernséget kondicionálja. A társadalmi érintkezés maga is az önkondicionálás intézménye. Olyan intézmény, amely gyakorlatilag az iskola hatásait is korrigálja, s benne két nagyon fontos részkomponens jelenik meg. Az iskolán kívüli családi (tágabban mikroközösségi) szocializáció és az egyéni életút során fölhalmozódó személyes társadalmi tapasztalat, a habitualizáció.

A családi (mikroközösségi) szocializáció nyomainak családi levelezésekből, életútinterjúkból, s ezekre alapozva, pótlólagosan bevont forrásokból rekonstruálható. Ilyen, pótlólag bevonható forrás például a gyereklapok anyaga (Pósa bácsi gyerekirodalmi szövegei stb.). Ezek részben a társadalmi viszonyok speciális leképeződései, részben – s elsősorban – generálói: „fölteszik a szemüveget a gyerekre”, megtanítják, hogyan illik, sőt kell látni a

világot. A gyerekirodalom persze némileg még az iskolai szocializációval rokon fejlemény. A népszerű vicclapok anyaga – szöveg és rajz egyaránt – azonban már úgy képezi le az adott viszonyokat, hogy – kedélyesített s fikcionalizált formában – a tényleges törésvonalakról is sok mindent elárul. Vizsgálatuk több szempontból is fontos. Mindenekelőtt kiderül, a domináns csoport (amely meghatározható) hogyan látja a nem domináns csoportokat, s eközben milyen értékek vezérlik. Azaz, mit tartanak jónak, s mit rossznak, s milyen attribútumai vannak ennek is, annak is. Külön forrástípust képeznek az illem- és párbajkódexek. Ezek – az idealitás köntösében – a kívánatos társadalmi érintkezést írják le s írják elő. Más dolog természetesen a norma, s más a tényleges gyakorlat, de a norma absztrakt formában leképezi és kifejezi azt a relációt, ami létrehozta, formáját és tartalmát kialakította. Ugyancsak fontos forrásanyag az egykorú bűnirodalom – a hírlapi riport és az ugyancsak újságról formált bűnügyi fikció (ponyva, krimi). Ez az anyag a társadalom tényleges töréspontjairól és törésvonalairól árul el sokat, hiszen a normaszegések történetét rajzolja ki. S ebből kiderül, milyen normákat kik s milyen módon szegték meg. A korszakra jellemző konfliktusszerkezet „hétköznapi” vonulata lepleződik le. S egyáltalán nem utolsósorban a normaszegéshez való ambivalens viszony is megmutatkozik.

Gyerekirodalom és bűnirodalom: összetartoznak, ugyanannak két végétét jelentik. Mindkettőben jelen van egy norma, s mindkettőben megjelenik egy konfliktusszerkezet is. Csak arányuk egymáshoz viszonyítva épp fordított.

Minden modernségstádiumra jellemző a habitusok egy adott rendszere. Ezek mint ugyanannak fokozatai s egymásnak ellentétei együtt jellemzőek. A magyar modernitásnak egyik nagy hasadása itt érhető tetten. A dzsentri habitus és a zsidóságra szignifikánsan jellemző habitus ugyanis egyszerre jelent a modernséghez való (sok szempontból) ellentétes viszonyt, s „etnikai” (származási) szembenállást, amely utóbbi részben valóságos, részben konstruált. Együttes jelenlétük kollízió, s többszörös inverziót eredményez: a modernitás belső szakadását etnikáivá transzformálja, az etnikaihoz pedig hozzárendel bizonyos etnikumok feletti viszonyulást. Így lesz probléma a magyar – nem magyar, s a modern nép kontra maradi nép konstrukciója. A dolgot komplikálja, hogy volt egy harmadik nagy tömb is, és ez a paraszttársadalom egy társadalom (értsd: többé-kevésbé modern társadalom) alatti, legtöbb elemében s jelentős részben nem modern („tradicionális”) társadalom volt. Ez a társadalom – „etnikai” okok miatt – jelentős (bár nem kizárólagos) részben ahhoz a dzsentri habitushoz alkalmazkodott, amely pedig őt valójában lenézte, alávettként kezelte – ám kereszténynek és „magyarnak” ismerte el. Sőt, a válságba került „úri” középosztály önmaga megújulásának forrását idővel egyenesen ebben a tradicionális, a moderntől még el nem rontott, keresztény és magyar paraszttársadalomban fedezte föl. (Ideológiai szükséglet és gyakorlati viszonyulás természetesen csak nagyon speciális összefüggések közt esett egybe. De a diszkrepanciát a közönsnek vélt, ideologikusan átértelmezett érdek elfedte, pontosabban: háttérbe szorította.)

A magyar modernítésre szerkezetileg jellemző heterogenitást kommunikációtechnológiai szempont is tagolta. Az írásbeliség, az íráshoz és olvasáshoz való viszony nagy szétválasztó erővel bírt. Egyrészt fölosztotta a társadalmat (amelynek szervezősége eleve kétséges) az írásbeliség és a szóbeliség (oralitás) szereplőire, másrészt az írásbeliségen belül szétválasztotta az alkalmi és felületes használókat és a „könyv népét”, azaz a magaskultúrában érdekeltektől elválasztva egy nagy, nem, vagy csak felületen tájékozódó populációt tartott fönn. Ez a tagoltság egyben a modernitás vívmányaihoz való hozzáférést, az eredmények gyakorlatias hasznosításának lehetőségét is eltérő módon rögzítette.

Az írás és olvasás térhódítása, mértékének alakulása akár statisztikailag is megfogható. Így nemcsak az írástudás és az analfabetizmus aránya mérhető föl, de az íráshoz és olvasáshoz való viszonyban érintettek belső arányai is. Például fölmérhető a csak elemi

végzetek száma és aránya, az érettségizetteké vagy éppen az egyetemet végzetteké. Más oldalról pedig fölmérhető a magaskultúra fogyasztóinak (pl. a Nyugat olvasóinak) száma, s az egészhez viszonyított aránya, s fölmérhető az újságolvasás gyakorlata is, például a bulvárlapok olvasóinak száma. A kultúrafogyasztás mértéke tagol – s kondicionál.

Ki vagy mi alakítja ki az adott modernitás karakterét? Elvileg természetesen minden tényező együtt, a karakter közös teljesítmény. Gyakorlatilag azonban jó okkal lehet föltételezni, hogy nem minden tényező azonos súllyal vesz részt az adott modernitásra jellemző speciális karakter kialakításában. Vannak elemek, amelyeknek szerepe elhanyagolható, vagy legfőljebb módosító, színező jellegű, s vannak elemek, amelyek elsődlegesen meghatározók. Ilyen meghatározó szerepű tényezőnek az eddig mondottak értelmében a kapitalizmus dinamikája látszik. A tőkeviszony térhódításának mértéke, a tőkelegika érvényesülése olyan momentum, amely bizonyosan döntően szól bele abba, hogy milyen lesz egy modernitás. Ez nem lehet kétséges. De ennek inverze is hasonlóképpen fontos. Annak a szociokulturális térnek a nagysága és jellege, amelyben a tőkelegika nem, vagy csak részlegesen érvényesül, legalább olyan súlyú tényező, mint az, amelyikben érvényesül. A hiány maga is konstitutív tényező. S ha pontosak akarunk lenni, akkor azt kell mondanunk, hogy a tőkelegika érvényesülése és érvényesülésének hiánya közötti, elvileg végtelenül sok átmeneti forma konkrét jelenléte az, ami az adott modernitás finomra hangolását elvégzi, karakterét megadja. A felület lehet teljesen modern, lehetnek extrém pozitív szigetei, „modernitáscentrumok”, de mindezt teljességgel törekennyé teszi, ha ezzel szemben nagy, nem modern területek léteznek, s szimbiotikus viszonyba kerülnek a modernnel. A modern persze a tapasztalatok szerint kihasználja, a maga javára hasznosítja a gyöngébb nem modern szférát, de ez a reláció egyúttal alá is aknázza a modernnt. Nemcsak visszahúzza, fékezi, de labilissá is teszi. Mert a nem modernben nem a modern játékszabályai működnek, itt a modern legfőljebb máz és mimikri, a működésmód lényege attól idegen. S ez azt jelenti, a tőkelegika érvényesülése csak felemás lehet, „köhög a motor”.

Mindez azzal jár, a magyar modernitás bemutatásakor, leírásakor nagyon különböző dolgokat egyaránt figyelembe kell venni. Középpontba a kapitalizmus térhódításának reál-folyamata kerül. Számba kell venni, mely területeken és milyen kiterjedésben történt meg a tőkeviszony kialakítása, s ez a populáció mekkora részét érinti. Ez azonban önmagában még kevés. Föl kell mérni a külső, politikai és jogi modernizáció mintázatát s érvényesülési erejét, kiterjedését. Utána számba kell venni az intézményes (iskolai) nevelődést. Meg kell találni azt a mediátor intézményt, amely a reál-folyamatok mentális földolgozását elsődleges szinten elvégezte, szétszórta, elterjesztette. S föl kell mérni, hogy mindebből mi épült be a habitusba, milyen habitusvariációkat hozott létre. A magaskultúra elit intézményeiben mindez már csak finomodott és reflektálódott, az egész modernitás finomszerkezete mégis ezekről olvasható le. Fontos, hogy a különböző tényezők bemutatásának sorrendje olyan legyen, hogy ez a sorrend egyben a folyamat irányát és egymásra épülésének módját is megmutassa. Itt ugyanis nem statikus elemekről van szó, hanem különböző dinamikák összjátékáról.

Az egész végső soron létrehoz egy előfeltevés-rendszert, amely a modernitás modern és nem modern komponenseinek egymáshoz való viszonyát mint általános tapasztalatot rögzíti. Ezek a rendszert alkotó előfeltevések már relatíve önállóak, létrejöttük folyamata idővel eltűnik a szem elől, s mint érvényes idealitások élnek az emberekben, meghatározva gondolkodásukat, sőt mindennapi gyakorlatukat is. A nagy kollektív teljesítmény éppen ez az előfeltevés-rendszer, amely – ismételjük meg – leképez és előír, s hosszú időre önállósulni képes.

Ez az előfeltevés-rendszer lesz a modern hagyomány, amely meghatározza a dolgok látását, és szétválasztja az ebben az összefüggésben érzékelhető és érzékelhetlent (utóbit tudattalan létre kényszerítve).